

Сапельняк Т.І.

ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНИХ УЛИЧІВ

Автор статті розглядає проблему локалізації уличів на основі літописів та інших джерел, і з'ясовує, що початково уличі жили частиною на Нижньому Дніпрі (південніше р.Орель, яка тут становить «кут» з Дніпром), а частиною в Онглосі (Буджаці) - місцевості, що лежить у куті між Дністром і Дунаєм. Наприкінці IX ст. дніпровські уличі з «орельського кута» перемістилися до своїх одноплеменників - у Подністров'я та на Нижній Дунай. Причинами переселення були: тиск угорців, печенігів, хозар, а також прагнення возз'єднатися зі своїми одноплеменниками на Дністрі і Дунаї.

The author of the article touches upon the problem of localization of the Ulichians on the basis of chronicles and other sources. It is proved that previously the Ulichians lived partly on the Lower Dnieper, and partly in Onglose (Budzhak) – the area which lies in the «corner» between the Dniester and the Danube. But in the end IX-th centuries they transmigrated to the Lower Danube and Podnestroyje.

У сучасній історіографії невизначеною залишається проблема локалізації літописних уличів.

Локалізація уличів викликала найбільші розбіжності у твердженнях дослідників. Більшість авторів, що висловлювалися з цієї проблеми, об'єднувало розуміння того, що розселення уличів у літописний період переживало серйозні зміни. Суперечки стосуються місць початкового та наступного розселення уличів і місця розташування Пересічення - міста уличів, яке з труднощами вдалось взяти Свенельду, і причин переселення уличів на нове місце проживання.

Місцем початкового розселення уличів називали річку Угол (пізніше Орель) на лівому березі Дніпра В.Татищев, а пізніше М.Карамзін. Також на лівому березі Дніпра, але в його пониззі, визначали початкове місце уличів Ф.Брун, І.Філевич і А.Веселовський. На правий берег Дніпра, його пониззя, вказував (однак без аргументації) С.Соловйов. Найбільш обґрунтованою була точка зору М.Ламбіна, який вважав місцем початкового розселення уличів пониззя Дніпра на правому березі в районі дніпровської луки та порогів. Ідею М.Ламбіна підтримали К.Грот, М.Грушевський, Л.Нідерле, О.Шахматов та інші історики. Л. Нідерле вважав, що на Дніпровській луці разом з уличами споконвічно знаходились і тиверці. О.Шахматов висловив думку, що уличі спочатку

розташовувалися на території від дніпровського пониззя до пониззя Дністра [1, с. 36-43].

М.Надеждин до території початкового розселення уличів відносив увесь простір від Дунаю і Дністра до Бугу та Дніпра. Такою областю П.Батюшков і М. Молчановський вважали басейн Бугу та Дністра. Свою точку зору, що не знайшла ніякого розвитку в історіографії, висловив П.Шафарик. Місцем початкового розселення уличів він назвав басейн річки Ули - притоки Західної Двіни. Місцями подальшого розселення уличів дослідниками називались такі території: лівобережжя Дніпра, район Переяславля (М.Карамзін); від Дніпра до Південного Бугу (П.Шафарик); між Дніпром і Дністром (Д.Іловайський); межиріччя Бугу та Дністра (ця точка зору була найбільше обґрунтованою) запропонували П.Брун, М.Ламбін, К.Грот, М.Грушевський. С.Соловйов і М.Барсов вважали правий берег Дністра місцем перебування уличів після переселення. Близька точка зору - до устя Дністра і за Дністер - висловлена П.Батюшковим і М.Молчановським [2, с. 233-242].

Більшість дослідників пов'язували уличів з антами Північного Причорномор'я (VI-VII ст., празько-пеньківська археологічна культура) як з пращурами всіх південно-західних слов'янських племен IX-X ст. (Лука-Райковецька та давньоруська археологічна культури).

Спробу Б.Рибакова реконструювати історію уличів у дусі ідеї етнокультурної безперервності в районі Дніпровської Луки і пов'язати уличів із більш давніми, ніж анти, "ургами" Страбона, "уругундами" Зосими та з синхронними їм археологічними пам'ятками римського часу або не помічали, або критикували, насамперед археологи [3, с. 10-14].

Звернемося до ідей про ієрархічність і нерівноправність різних етнічних спільностей у "Повісті времінних літ" (далі ПВЛ). Нині вони розробляються сучасними істориками. Подальші розробки таких ідей і досліджень, на нашу думку, можуть виявитися продуктивними для достовірного встановлення етнічного походження племен, етимології їхніх етнізмів, а також "передісторії" їхньої появи на сторінках руського літопису. Цьому ж можуть сприяти й дослідження лінгвістів XX ст. в галузі вивчення етнімії ПВЛ.

Підстави для ідеї про нерівноправність слов'янських племен у ПВЛ, яку висунули деякі російські та радянські дослідники, засновувалися на аналізі чотирьох переліків слов'янських племен у вступній частині ПВЛ: 1) про початкове розселення племен; 2) перелік племінних князювань; 3) перелік племен "словенескь язык"; 4) перелік племен, що живуть "в мире". Отже, перед нами своєрідний "табель про ранги".

Оскільки окремі племена в деяких переліках були відсутні, то С.Соловйов припустив, що уличі й тиверці, які завжди супроводжують

уличів в літописах, так само, як і дуліби, бужани, радимичі та в'ятичі, “не мають зв'язку з іншими племенами, а з'явилися особливо”. Значно пізніше І.Ляпушкін звернув увагу на повідомлення літопису про те, що частина племен прийшла в Східну Європу з Дунаю, а частина – “від ляхів”. Інші ж племена, на його думку, тоді вже “сиділи на своїх місцях”.

М.Брайчевський вважає, що відсутність уличів і тиверців, так само як і інших південно-західних племен, у трьох перших переліках пов'язана з їхнім входженням у полянську племінну спілку. Зауважимо, що ці племена не входили в поняття “східне слов'янство” у сприйнятті літописця.

Так само розмірковує і Д.Мачинський, який особливо виділив уличів і тиверців із групи племен, котрі до “власне словен” не віднесені. Вони не входять ні до групи племен, що розселилися з Дунаю, ні до групи племен, що прийшли “від ляхів”, ні до групи “словен”, що ніколи не змінювали в межах “епічної пам'яті слов'янства” місць свого проживання (хорвати, дуліби, бужани, волиняни). Ніяк не об'єднуються вони з племенами кривичів. Від інших племен уличі й тиверці відрізняються насамперед тим, що мешкали на півдні, у зоні степу та лісостепу, а також білінгвізмом (двомовністю) тиверців [4, с. 9-17]. Усі ці розуміння дозволяють їх виділити в окрему групу.

За класифікацією Г.Лебедева, східноєвропейські племена ПВЛ поділяються на слов'янські й неслов'янські групи зі стійкими етносоціальними й культурними характеристиками. Уличі й тиверці також утворюють окрему групу. Цим племенам не знайшлося місця у своєрідному “табелі про ранги” ні серед “вищих”, ні серед “нижчих”, на думку літописця, племен.

Таким чином, у просторовій організації і політичній структурі ПВЛ місця для уличів і тиверців не знайшлося. Інформація про ці племена подана автором літопису тільки у зв'язку з їхнім розселенням. У цій організації і структурі також немає місця хорватам і дулібам. Очевидно, ні хорвати, ні уличі, ні тиверці у свідомості літописця просто не входили до київської культури та державності. Тому Г.Лебедев відніс усі три зазначені племені до групи автохтонів, до якої входять також серби та хорутани. “Деякі зі слов'янських племен, що віднесені до цієї групи, сприймалися літописцем як слов'яни-автохтони (уличі, тиверці, хорвати, сереби, хорутани). Територіально вони дійсно знаходилися ближче за інших до дунайського осередку слов'янства” [5, с.103-112].

Літописець виявляє досить слабкий інтерес до подністровських, найбільш західних, племен. Можливо, уличі, хорвати та тиверці і сприймалися літописом не як “свої”, а як далекі, що не входили до Русі, племена, а продовжували знаходитися “на Дунаї”. Характер згадувань цих трьох племен у вступній частині ПВЛ мало чим відрізняється від згадувань

тих же сербів і хорутан. Літописець повідомляє тільки про те, де вони жили. Про хорватів (за винятком білих хорватів – Т.С.) не сказано навіть і цього. У іншій, датованій частині ПВЛ, характер нагадування про ці племена дуже схожий, говориться лише про їх війни з київськими князями або про південно-західні походи київських князів з їхньою участю.

Чи означає відсутність уличів у переліку племен “Словенескъ язык”, що вони не входили до числа словен? На початку оповіді про розселення літописець говорить про словенів загалом, і серед них називає білих хорватів. Але потім він перераховує племена “Словенескъ язык в Русі” і серед них не називає руських хорватів. Виходить, що хорвати ПВЛ, хоча й відносяться до власне словенів, але не включаються в їхнє число, коли говориться про “словенів у Русі”. Іншими словами, хорвати сприймаються руським літописцем не як “свої словени”, а лише як “словени дунайські”.

Так само уличі й тиверці не відзначені в переліку “словен у Русі”, але в той же час не позначені серед племен “іншої мови”. Немає ніяких підстав включати їх до групи племен, що прийшли “від ляхів”, або до однієї групи з кривичами. Лінгвісти ж, зі свого боку, переконані в неслов’янському або “не тільки” слов’янському первісному походженні цих племен. Але в середині Х ст. уличі видавалися Константинові Багрянородному плем’ям слов’янським [6, с. 157]. А це було б неможливим, якби уличі до середини Х ст. не були б слов’яномовними.

Очевидно, що (як і у випадку з хорватами), уличі не названі серед словенськомовних племен, оскільки вони в уявленні літописця не входили до складу геополітичного простору Русі, і він вважав їх автохтонним “дунайським” населенням.

Отже, “особливе місце” уличів і тиверців у руському літописі може пояснюватися не тільки їхнім етнічним походженням, що відрізняється від “інших словен”, а й сприйняттям цих племен літописцем не як “своїх”, а як “чужих”. Ці “чужинці” лише періодично входять до складу Русі як “союзники” Києва. Про їхнє походження ПВЛ замовчує.

А втім, після повідомлення, що “сели суть Словени по Дунаєви, где есть нине Угорьска земля и Болгарьска”, говориться: “... И от техъ Словенъ разидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на котором месте...” [7, I, с. 11]. Літописець повідомляє про те, як відбувалося заселення слов’янами Середнього Подунав’я. А потім він наводить епізод про навалу на дунайських слов’ян волохів “насилящемъ имъ”, у зв’язку з чим частина дунайських слов’ян рушила “на Віслу” і прозвалася ляхами. “А от техъ ляховъ прозвашася поляне, ляхове друзии лутичи, ини мазовшане, ини поморяне” [7, I, с.11]. Інша ж частина дунайських слов’ян рушила на схід, де пізніше і виникла Київська Русь. Серед останніх літопис

називає полян, древлян, дреговичів, полочан, словен, сіверян. А трохи далі літопис повідомляє, що “від ляхів” також і радимичі, і в’ятичі “прийшли”.

Отже, для більшості слов’янських племен чітко визначене їхнє етнічне походження. За даними літопису, дунайські слов’яни розділилися на групи, що мігрували в різних напрямках. І не дивно, що практично всі слов’янські племена Східної Європи - дуліби, хорвати, древляни, дреговичі, поляни, словени, жителі півночі - мали своїх “тезок” (тобто племена, що виступають під тим же ім’ям) у Південно-Східній і Центральній Європі. До таких же відносяться і кривичі. Більшість дослідників сходиться на думці, що наявність у різних місцях західно-, східно- і південнослов’янського світу племен з однаковою назвою переконливо свідчить про їхню спільну праатьківщину [4, с. 9-17].

Таким чином, в історіографії немає єдності в тому, де “сediaху” і “присediaху” уличі. А писемні джерела дають про них неоднозначну та суперечливу інформацію. Загальновизнаним є лише те, що локалізація уличів змінилася через їхнє переселення з одного місця проживання на інше. Проте час і причини переселення уличів і, відповідно, локалізація міста Пересічення, залишаються суперечливими та викликають безліч дискусій.

Якщо виходити з відомостей, що подаються в недатованій частині “Повісті времінних літ” у різних списках, можна припустити, що уличі жили: а) або по Дністру та до Дунаю; б) або по Дністру та по Південному Бугу; в) або по Південному Бугу та Дніпру. При цьому деякі літописи прямо вказують, що уличі переселилися з Нижнього Дніпра в область між Південним Бугом і Дністром аж ніяк не пізніше середини X ст. Тому можна впевнено стверджувати, що літописні нагадування про Дніпро, як місце перебування уличів, пов’язані з повідомленнями більш ранніми, ніж повідомлення про їхнє переселення.

Так, на Дніпро, як одне з місць локалізації уличів, вказують лише ті літописи (Іпатіївський, Радзивілівський, Московсько-академічний список), які не містять ніяких відомостей про переселення уличів з Дніпра. Певно, що укладачі цих літописів, для яких події, пов’язані з уличами, були справою і фактом глибокої давнини, знали, що уличі колись “сediaху” на Дніпрі. Але вони могли і не знати про їхнє переселення звідти. У той же час, зіштовхнувшись при переписуванні вступної частини ПВЛ із нагадуваннями про Дністер, вони могли “виправити” його самостійно на “Дніпро” у відповідності зі своїми тодішніми сприйманнями. Це видається дуже вірогідним.

Про те, що “виправленою” була сама назва “Дністер” на “Дніпро”, може свідчити зберігання у “підправлених” списках нагадування про Дунай. Таке “виправлення” аж ніяк не суперечило розміщенню уличів і на

Дністрі, оскільки між Бугом і Дунаєм Дністер і так “залишався”, але ж зберігалася інформація про розміщення уличів на Дніпрі.

Зі сказаного виходить, що текст підправив укладач Іпатіївського літопису та йому подібні. Тому що в часи упорядкування Початкового зводу уличів на Дніпрі вже не було. Якщо припускати, що уличі переселились у зв'язку з узяттям Пересічення в 940 р., то доведеться визнати, що ця подія відбулася аж ніяк не пізніше середини X ст. Про те, що до середини X ст. уличів не було на Нижньому Дніпрі, побічно свідчить і Константин Багрянородний: він пише, що лише печеніги межують і з уличами, і з землею полян. Це означає, що південніше полян уличів уже не було і бути не могло, тому що там, у степах, у середині X ст. панували могутні тоді печенізькі кочові племена та їхні об'єднання [8].

Але чи могли знаходитись уличі на Дністрі до Дунаю, незалежно від факту їхнього переселення? Про “Дністер і до Дунаю” без нагадування про Південний Буг у вступній частині говорять не тільки літописи, позбавлені звісток про переселення уличів, а й усі літописи, що повідомляють про це переселення. Тому варто визнати, що уличі й тиверці населяли Подністров'я і “до Дунаю” ще до переселення інших уличів - із Дніпра – і поза всяким зв'язком з останнім.

Сказане означає можливість одночасного перебування уличів і на Дністрі, і на Дніпрі, і, пізніше, у просторі між середніми течіями Дністра та Південного Бугу. Племена “Повісті времінних літ” населяли береги зазначених у літописах рік і всі їхні великі притоки. Це підтверджує й картографування археологічних пам'яток, з якими ці племена пов'язуються. Сукупна територія, зазначена для уличів, може цілком співвідноситись за розмірами з іншими племінними територіями. Літописи особливо відзначають багаточисельність уличів і тиверців у порівнянні з іншими племенами, що займали часом, як можна бачити, і більші території.

Цілком незалежно від ПВЛ, Баварський Анонім також відзначає, що “...унлізи - багаточисленний народ, 318 міст” [9, с. 13-15]. Б.Рибаков, зі свого боку, припускає, що плем'я “лудана”, яке зазначається арабським мандрівником та географом X ст. Аль-Масуді, тотожне уличам “Повісті времінних літ”. Якщо це так, то “руси складають багато народів, що розподіляються на розрізнені племена. Між ними є плем'я, назване „лудана” (уличі? - Т.С.), що є найчисленніше з них” [10, с. 14].

Історики XIX - першої половини XX ст., що розміщували уличів ПВЛ по Дністру і до Дунаю, були переконані в роздільному проживанні уличів і тиверців і в розташуванні Пересічення біля Дністра (М. Надеждин та ін.). Але в останні десятиріччя, з середини XX ст., в учених колах панувала думка Б.Рибакова, який локалізує уличів у Дністровсько-Бузькому

просторі, “залишаючи” при цьому тиверцям лише правобережне Подністров’я і Східне Прикарпаття [1, с. 36-43].

На роль “вугла” уличів дослідниками пропонувалися різні місцевості. Це: “вугол” між рікою Орель і Дніпром; або ж “вугол” між Дніпром і берегом Азовського моря (П. Брун); “вугол” між Дніпровською Лукою та ріками Інгул і Інгулець (М. Ламбін, Б.Рибаков). Незважаючи на те, що “ці “вугли” ми прекрасно бачимо на картах”, як вважав М.Грушевський [4, с. 9-17], усе ж таки неясно, жителі якого з них саме так називалися. Так, відоме літописне нагадування про “углядів”, що перебували в районі Углича з 1149 р. [11, с. 417]. Але їхній зв’язок із карпато-причорноморськими уличами виглядає дуже натягнутим і малоімовірним.

Можна побачити, що єдиними місцевостями, що тоді реально носили назву “угол”, - це річка Орель на Дніпрі й місцевість Онглос (або Буджак), що вперше вказується в “Хронографії” Феофана Сповідальника (близько 760-818 рр.) і у так званому “Бревіарії” патріарха Никифора (близько 758-829 рр.). Обидва автори згадують про Онглос у зв’язку з появою біля візантійських кордонів орди болгар Аспаруха в останній чверті VII ст. [12, с. 61, 162].

Тут слід відмітити, що етимологія і локалізація Онглоса дуже дискусійні. Одна частина дослідників дотримується тюркської етимології цієї назви - від слова “аул”, інша частина – слов’янської етимології, від старослов’янського “угол” - вугол. До цієї точки зору близькі й прихильники латинської етимології, що виводять Онглос від латинського “angulus”, тобто теж “ріг” або “кут” – “вугол”. Деякі суперечки стосуються і питання, де саме у Карпато-Причорномор’ї, на півночі від Дунаю, розташований Онглос. Більшість учених зближують цю назву з пізнішим “Буджаком” з писемних джерел. Така назва зберігається і понині за півднем Бессарабії. У перекладі з тюркського вона означає “вугол”, “кут”, “ріг” (М. Фасмер). У XVI-XVII ст. ногайські племена, що оселилися в цій області, стали називатися “буджацькими татарами”, або Буджацькою ордою [30]. Сказане дає підставу припускати, що і значно раніше місцеві жителі могли називатися “угловими”, тобто “угличами” [13, с. 252].

У такому випадку, шуканим “вуглом”, або “кутом” може вважатися лише теперішній Буджак - місцевість, що лежить у куті між Дністром і Дунаєм. “Буджацька” версія походження назви “угличі” більш доказова, ніж “дніпровська”, оскільки заснована на фактах реального існування географічної назви “угол”, від якої походить найменування його жителів – “углови”. Сказане підтверджується і тим, що біля цього “угла” відомий цілий ряд “ульцьких” топонімів на лівобережжі Нижнього Дунаю. Це: “Залучі на Пруті, Суличі на південному сході від Ботушань, Лучиу на

р.Кулмуцуй, на південному сході від Браїлова, і, нарешті, найпівденніший пункт - Улуйце на р. Яломіце, лівій притоці Дунаю, на північному сході від Бухареста; поблизу двох останніх селищ ми знаходимо селища Презичени і Пресичина, що нагадують літописний Пересічень (на південному сході від Бухареста на р. Аржисі і на одній із її притоків)” [14, с. 99].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що до переселення уличів із Нижнього Дніпра інша їхня частина могла одночасно й раніше мешкати в Онглосі (Буджаці), біля Дунаю. А ті уличі, що переселилися з Дніпра, зайняли лівобережжя Дністра та сусідні з ним території. Не можна заперечувати, що вибір нового місця проживання уличами-“переселенцями” був викликаний прагненням приєднатися до одноплемінників.

Таким чином, підсумовуючи всі попередні міркування та судження, стає очевидним, що, спочатку “уличі” жили частиною на Нижньому Дніпрі (можливо, південніше р.Орель, яка тут становить “вугол” - з Дніпром, біля порогів), а частиною в Онглосі (Буджаці), у районах, що прилягають до Дунаю. Потім дніпровські уличі із “орельського вугла” перемістилися ближче до своїх одноплемінників - у Подністров’я та на Нижній Дунай. Отже, сказане дозволяє пояснити різночитання у вступних частинах ПВЛ та інших літописів і в описі епізоду узяття Пересічення київським воєводою Свенельдом у 940 р.

1. Сапельняк Т.І. Уличі і тиверці в історіографії другої половини ХХ сторіччя // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 15. – Херсон: Айлант, 2004.- С.36-43

2. Сапельняк Т.І. Уличі та тиверці у “доархеологічній” історіографії (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 5. – Херсон: Айлант, 2001.- С.233-242.

3. Сапельняк Т.І. Уличі і тиверці у сучасних археологічних концепціях // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 4. – Херсон: Айлант, 2001.- С.10-14.

4. Сапельняк Т.І. Писемні відомості про уличів та тиверців (огляд джерел) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск ХVІІІ. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. - С.9-17.

5. Лебедев Г.С. Этногеография Восточной Европы по “Повести временных лет”//Историческая этнография. Традиции и современность. - Л.: изд-во ЛГУ. - С.103-112.

6. Константин Багрянородный. Об управлении империей. (Текст, перевод, комментарий Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева и др.). – М.: Наука, 1991. – 496 с.

7. Повесть Временных Лет (ПВЛ). – Ч.1., II. - М.; Л.: изд-во АН СССР, 1950 (подготовка текста, статьи и комментарии Д.С.Лихачева); СПб., 1996. I, с.11.

8.Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К., 1986. – 140 с.

9. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков. Тексты, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1993. – 240 с.

10. Рыбаков Б.А. Уличи (Историко-географические заметки) //Краткие сообщения Института историии материальной культуры. – Вып. 35. М.: АН СССР, 1950. - С.3-17.

11. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Изд. 2. - М.: Госполитиздат, 1956. - 477 с.

12. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана. “Бревиарий” Никифора. Тексты, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1980. - 215 с.

13. Надеждин Н. О местоположении древнего города Пересечена, принадлежащего народу угличам //Записки Одесского общества истории и древностей. - т. 1. – Одесса. 1844. - С.243-256.

14. Барсов Н.П. Очерки исторической географии. География начальной Несторовой летописи. - Варшава, 1885. - 371 с.